

تاریخ انگارہ شیعی زیارت

بر پایه بازسازی

کتاب المزار اشعری

دکتر حامد خانی (فرهنگ مهروش)

انتشارات
دانشگاه امام صادق علیه السلام

عنوان: تاریخ انگاره شیعی زیارت بر پایه بازسازی کتاب المزار اشعری

مؤلف: دکتر حامد خانی (فرهنگ مهروش)

ناشر: دانشگاه امام صادق علیه السلام

طراح جلد: مهدی انوشیروانی

ناظر نسخه پردازشی و چاپ: رضا دیبا

چاپ و صحافی: چاپ سپیدان

چاپ اول: ۱۴۰۰

قیمت: ۵۸۰/۰۰۰ ریال

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۱۴-۹۲۰-۶

فروشگاه مرکزی: تهران: خیابان انقلاب، بین خیابان فخر رازی و خیابان دانشگاه، مجتمع پارسا، همکف، واحد ۲

تلفن: ۶۶۱۵۳۳۳ - تلفن مرکز پخش: ۰۹۱۰۶۰۶۷۴۱۱

فروشگاه کتاب صادق: تهران: خیابان شهید چمران، پل مدیریت، ضلع شمالی دانشگاه

سندوق پستی ۱۵۹-۱۴۶۵۵ - تلفن: ۰۱۴۶۵۹۴۳۶۸۱ - تلفکس: ۸۸۳۷۰۱۴۲

E-mail: pub@isu.ac.ir • www.press.isu.ac.ir فروشگاه اینترنتی:

سرشناسه: خانی، حامد، ۱۳۵۵
تاریخ انگاره شیعی زیارت بر پایه بازسازی کتاب المزار اشعری - حامد خانی (فرهنگ مهروش).

مشخصات نشر: تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۴۰۰.

مشخصات ظاهری: ۳۱۴ ص.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۱۴-۹۲۰-۶

موضوع: زیارت و زائران - آداب و رسوم

موضوع: حسین بن علی (ع)، امام سوم، ۴ - ۶۱ - آرامگاه - زیارت

موضوع: حسین بن علی (ع)، امام سوم، ۴ - ۶۱ - آرامگاه - زیارت - احادیث

موضوع: اشعری، سعد بن عبدالله، ۱ - ۳۰۱ ق. المزار

موضوع: زیارتگاه‌های اسلامی

شناسه افزوده: دانشگاه امام صادق (ع)

رده‌بندی کنگره: BP ۲۶۲

رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۷۶

شماره کتابشناسی ملی: ۷۶۱۰۸۷۱

تمام حقوق محفوظ است. هیچ بخشی از این کتاب بدون اجازه مکتوب ناشر قابل تکثیر یا تولید مجدد به هیچ شکلی از جمله چاپ،

فتوکپی، انتشار الکترونیکی، فیلم و صدا و انتقال در فضای مجازی نمی‌باشد.

این اثر تحت پوشش قانون حمایت از حقوق مؤلفان و مصنفان ایران قرار دارد.

۲۵	بخش اول: پدیده زیارت از منظر مطالعات ادیان
۲۷	فصل اول: آیین‌های زیارت در فرهنگ‌های مختلف
۲۷	۱. زیارت هم‌چون سفری آیینی
۲۸	۱-۱. انگیزه‌های زیارت
۳۰	۱-۲. مراحل آیین زیارت
۳۱	۱-۳. اهمیت سفر زیارتی در ادیان مختلف
۳۳	۱-۴. زیارت به مثابه سلوک معنوی
۳۴	۲. تأثیر زیارت بر زندگی اجتماعی
۳۵	۲-۱. حجم سفرهای زیارتی معاصر
۳۵	۲-۲. زیارت و قدرت سیاسی
۳۷	۲-۳. تأثیر زیارت بر اقتصاد
۳۹	۲-۴. توسعه فنون و معارف دینی
۴۰	۳. ارزش آیینی زیارت از نگاه دین‌شناسان
۴۰	۳-۱. وان‌گنپ
۴۳	۳-۲. ویکتور ترنر
۴۵	۳-۳. میرچا الیاده
۴۸	۳-۴. نظریه پردازان سده جدید
۵۳	فصل دوم: مهم‌ترین آیین‌های زیارتی در ادیان مختلف
۵۴	۱. زیارت در ادیان کهن
۵۴	۱-۱. زیارت در تمدن‌های باستانی میان‌رودان
۵۶	۱-۲. زیارت در فرهنگ یهودی

۶۰	۳-۱. زیارت در آیین مسیحیت
۶۲	۲. حج به مثابه آیینی زیارتی
۶۲	۱-۲. پیشینه حج
۶۳	۲-۲. تأثیر پذیری آیین‌های حج پیشااسلامی از آیین‌های جادویی
۶۶	۳-۲. اصلاح آیین‌های حج و راه‌یابی آن‌ها به دین اسلام
۶۷	۴-۲. دیگر آیین‌های زیارت نزد مسلمانان
۷۰	۳. درک مسلمانان از مفهوم زیارت
۷۰	۱-۳. مؤلفه‌های معنایی زیارت
۷۳	۲-۳. تداعی معانی با زیارت
۷۶	۳-۳. مفاهیم نزدیک به زیارت و متباین با آن
۷۹	فصل سوم: گونه‌ها و کارکردهای زیارات اسلامی
۷۹	۱. زیارت قبور
۷۹	۱-۱. باورها دربارهٔ مطلق زیارت قبور
۸۵	۲-۱. زیارت قبور بزرگان دین
۸۹	۳-۱. زیارت قبور شهیدان، صالحین و صالحان
۹۱	۲. دیگر انواع زیارت
۹۲	۱-۲. زیارت آیینی متدینان
۹۵	۲-۲. زیارت مقدسان
۹۸	۳-۲. زیارت مشاهد
۱۰۴	۴-۲. زیارت‌های دورادور
۱۰۶	۳. کارکردهای زیارت
۱۰۶	۱-۳. کارکردهای سیاسی
۱۰۸	۲-۳. کارکردهای عمرانی
۱۰۹	۳-۳. کارکردهای روانی و فردی
۱۱۳	بخش دوم: بازخوانی مزارات کهن، ضرورت و روش
۱۱۵	فصل اول: بازسازی مزارات، راهی برای شناخت تاریخ زیارت
۱۱۶	۱. ضرورت بازسازی مزارات
۱۱۷	۱-۱. اهمیت مزارات شیعی در بازنمودن تاریخ زیارت

- ۱۱۷ ۲-۱. کتاب المزار سعد بن عبدالله اشعری
- ۱۱۸ ۳-۱. امکان بازیابی اثر از میان رفته
- ۱۲۱ ۲. آشنایی با سعد بن عبدالله اشعری
- ۱۲۱ ۱-۲. حیات فردی
- ۱۲۴ ۲-۲. جایگاه علمی
- ۱۲۷ ۳-۲. آثار دعایی سعد
- ۱۲۹ فصل دوم: تبیین روش بازسازی کتاب
- ۱۳۰ ۱. روایات ابن قولویه از سعد به وساطت پدرش و دیگران
- ۱۳۰ ۱-۱. روایات ابن قولویه از پدر و جماعت مشایخش
- ۱۳۳ ۲-۱. روایات ابن قولویه از پدرش و ابن بابویه
- ۱۳۳ ۳-۱. روایات ابن قولویه از پدرش، ابن بابویه و ابن ولید
- ۱۳۴ ۴-۱. دیگر طریق‌ها
- ۱۳۶ ۲. دیگر روایات کتاب المزار
- ۱۳۶ ۱-۲. روایات ابن قولویه به وساطت حضرت پدرش
- ۱۳۹ ۲-۲. روایاتی از سعد بدون مداخلیت پدر ابن قولویه
- ۱۴۲ ۳-۲. روایات المزار سعد ضمن آثاری غیر از کامل الزیارات
- ۱۴۴ ۳. لایه‌شناسی کتاب المزار سعد
- ۱۴۵ ۱-۳. ابواب زیارت کلینی در کافی
- ۱۴۷ ۲-۳. کامل الزیارات ابن قولویه
- ۱۵۱ ۳-۳. مقایسه دو ساختار پیش گفته و کشف مشترکات
- ۱۵۱ ۴-۳. مضامین پربسامد اثر اشعری و مضامین پراکنده
- ۱۵۴ فصل سوم: تحلیل محتوای کتاب المزار اشعری
- ۱۵۴ ۱. ساختار کتاب
- ۱۵۵ ۱-۱. مروری بر کلیت مباحث اثر
- ۱۵۷ ۲-۱. تکیه سعد بر تبیین مبانی نظری زیارت امام حسین (ع)
- ۱۶۰ ۳-۱. آداب زیارت امام حسین (ع)
- ۱۶۱ ۲. دلالت‌های کتاب المزار اشعری بر تاریخ زیارات شیعی
- ۱۶۱ ۱-۲. شاخصه‌های کلی اثر
- ۱۶۲ ۲-۲. جایگاه روایات احمد اشعری

۲-۳. افزوده‌های سعد بر کتاب احمد اشعری

۳. کوشش‌های سعد برای تثبیت هویت شیعیان

۳-۱. سعد و زیارتگاه‌های کوفه

۳-۲. تشویق به زیارت کربلا در روز عرفه

۳-۳. دیگر کوشش‌های سعد

بخش سوم: متن بازسازی شده کتاب المزار اشعری

مقدمه

۱. فضیلت زیارت پیامبر و انمه (ع)

۲. فضیلت اهل بیت (ع)، اصلی‌ترین دلیل ارزشمندی زیارت ایشان

فصل اول: زیارات مدینه

۱. چگونگی زیارت قبر پیامبر (ص)

۲. فضیلت نماز در مسجد پیامبر (ص)

فصل دوم: زیارات کوفه

۱. فضیلت کوفه

۲. مکان قبر حضرت علی (ع)

۳. مکان رأس امام حسین (ع) در غری

۴. فضیلت آب فرات

فصل سوم: زیارت کربلا

مقدمه

الف) فضیلت امام حسین (ع)

حسین (ع) سرور شهیدان است

حسین (ع) نزد پیامبر (ص) محبوب‌ترین است

ب) شأن نزول یا تفسیر چندین آیه مرتبط با امام حسین (ع)

آیه ۱۶ سوره احقاف

آیه ۵۱ سوره غافر

آیه ۹ سوره نکویر

آیه ۳۹ سوره حج

آیه ۱۹۳ سوره بقره

گفته‌اند زیارت کوششی است برای حضور در مکانی خاص؛ مکانی که کانون فیض قدسی دین تلقی می‌شود و از دید زائر امکان تجربه حضور شخصیت برجسته دین و تجلی‌اش بر وی آن‌جا بیش‌تر است. گاهی هم زیارت را سفری مذهبی تعریف کرده‌اند که چون با سختی‌های بسیار برای تهذیب نفس یا ریاضت کشیدن همراه است، صورت می‌پذیرد. گاه نیز آن را نوعی «احساس حضور» در یک محضر ماورایی و قدسی متذکرانه‌اند؛ احساسی که ممکن است با رفتن به مکان‌هایی مقدس مثل مقابر بزرگان دین حاصل شود یا حتی بدون آن.

بر پایه این دیدگاه اخیر، البته بارزترین شکل زیارت را در سفرهای زیارتی برای حضور در مقابر و یادمان‌های بزرگان دین و معابدی از این دست می‌توان جست و چنین زیارت‌هایی که مستلزم طی طریق و سفر برای حضور شخص در مکانی ویژه‌اند، فرد جدای زیارت به‌شمار می‌روند. با این حال، ممکن است گاه فرد شبیه همان رفتارها را به نحر مجازی پی‌گیرد؛ بی‌آن‌که به سفری تن‌دهد یا در مکانی خاص حضور یابد، از راهی دور در کنج خلوت خویش یا در همراهی با جماعت مؤمنان به سمت زیارتگاهی در نور دست رو کند و سلامی و پیامی بفرستد. پس می‌توانیم بگوییم زیارت جابه‌جایی مددین بدن‌ها در مسیرهای جغرافیایی نمادین است.

از این منظر، برخی اشکال زیارت — هم در لحن گفتار هم در آیین‌ها هم در مباحث حضری پیرامونش — به گونه‌هایی از دعا شباهت بسیار پیدا می‌کند؛ با این تفاوت که مخاطب آن همیشه بالاترین خدایی که اهل آن دین می‌پرستند نیست؛ مقدسان و قدسیانی اند که به‌خاطر تقرب‌شان به آن خدا و رابطه نزدیک با او یا برای تأکید بر جایگاه مهمی که

در دین دارند به آن‌ها توجه می‌شود. هرگاه بر این پایه زیارت را شیوه‌ای برای ارتباط حضوری یا مجازی با قدیسان و مقدسان تلقی کنیم، طیف وسیعی از رفتارهای دینی را در جوامع مختلف بشری دربر خواهد گرفت؛ رفتارهایی که در فرهنگ‌های مختلف بشری، خواه ادیان متکامل خواه ادیان ابتدایی، می‌توان سراغ داد.

نکته شایان توجه در این جا توجه به ماهیت «آیینی» رفتارهای زیارتی است. آیین به منسک بر پایه تعریف دین‌شناسان به رفتارهایی گفته می‌شود که اشخاص نه بر اساس تشخیص فردی خودشان در یک موقعیت زمانی و مکانی خاص، که بر طبق الگویی مشخص و از پیش تعریف شده پی می‌گیرند؛ الگویی رفتاری که افراد با اجتهادات خود نمی‌توانند بفهمند چرا باید یکایک جزئیاتش را دقیق به جای آورند؛ اما متعبدانه آن‌ها را صورت می‌دهند، کلیت رفتارهای آن و تک‌تک اجزانش را حکیمانه می‌دانند و معتقدند که از گذشته‌های بسیار دور و در زمان‌های اساطیری شیوه برخورد بهینه با مسائل مهم همین بوده است؛ به جای آوردن یک آیین در تمام آن اجزاء معناهای نمادین می‌جویند و با اندک دقیق آن رفتار عملاً از آن چه واقعاً هستند برای مدتی فاصله می‌گیرند و مثل هنرپیشگان در یک نقش فرو می‌روند (برای این تعریف از آیین، بنگرید به Zuesse, 1978: 405).

بخش مهمی از مناسک دینی در فرهنگ ادیان بزرگ جهان — دین بودا، یهودیت، مسیحیت، و اسلام — آیین‌های زیارتی است. پیروان ادیانی مختلف در چین، هند، سیلان، ژاپن، آمریکا، اروپا و دیگر جاهای دنیا به سفر زیارتی می‌روند. به موازات رواج گسترده این رفتار در ادیان مختلف در طول تاریخ، پیروان ادیان مختلف بحث‌های نظری گسترده‌ای نیز در تقویت و تثبیت یا نقد ورده آشکالی از آن پی گرفته‌اند.

زیارت کنشی است که در آن یکایک مکان‌ها، زمان‌ها، رفتارها و گفتگوها نمادین اند. از همین رو آیین‌های زیارتی تجلی‌گاه سمبولیسم دینی است. به انجام رساندن عمل زیارت و مشارکت جویی آیینی در تحقق عینی بخشیدن به این نمادها اغلب از نگاه پیروان یک دین بخصوص موجب تشرف افراد به درجات معنوی خاصی نیز می‌شود. این گونه، زیارت

به مثابه آیین تشرف (مناسک گذار)،^۱ به تحول جایگاه و پایگاه اجتماعی افراد می‌انجامد و تغییری در عینیت جامعه پدید می‌آورد. افزون بر این، سفرها و اجتماعات زیارتی معمولاً پیامدهای فرهنگی، اقتصادی و سیاسی گسترده‌ای نیز دارند. پس مطالعه آن‌ها از جهات مختلف نه تنها برای دین‌شناسان، که برای همه عالمان علوم اجتماعی شایان توجه است. به همین سبب در دوران معاصر مطالعات گسترده‌ای درباره جایگاه آیین‌های زیارتی در ادیان مختلف، ارزش آیینی، معنای نمادین، و کارکردهای اجتماعی‌شان صورت گرفته است.

در فرهنگ اسلامی هم آیین‌های زیارت مهم اند. نگرش غالب مسلمانان به زیارت فرق شایان توجهی با درک پیروان دیگر دین‌ها از این پدیده ندارد. مسلمانان هم زیارت را به معنای ارتباط قلبی با بزرگان دینی و و ابراز شیفتگی و ارادت زبانی به ایشان از طریق حضور در مکان‌های مختص یا منتسب به آن‌ها و به جای آوردن آیین‌هایی مختلف می‌شناسند. از نگاه مسلمانان نیز مثل پیروان دیگر ادیان - ممکن است چنین ارتباطی همراه با شفاعت‌جویی برای دستیابی به حاجتی خاص باشد یا نباشد؛ مهم، اصل برقراری چنین ارتباطی است. اشخاصی از بزرگان دین (مؤمنان و قدیسان) که مسلمانان به زیارت‌شان می‌روند، ممکن است زنده یا درگذشته باشند. به حضور در مکان‌های مقدس و متبرک نیز ممکن است به اعتبار وقوع زیارت بزرگان در آن‌ها، «زیارت آن مکان» ضایق شود.

شاید برجسته‌ترین و گسترده‌ترین سفرهای زیارتی در جهان اسلام را بتوان در میان شیعیان سراغ داد؛ سفرهایی که از حیث میزان مشارکت اشخاص در آن‌ها در سطح جهان اسلام کم‌نظیر اند و تنها با حج می‌شود قیاس‌شان کرد. در خارج از جهان اسلام نیز، کم‌تر مکنی از اماکن زیارتی را می‌توان در دنیا سراغ گرفت که به قدر زیارتگاه‌های شیعی مزدحم و پرتدد باشند. اگر به این سفرهای گسترده فردی و گروهی شیعیان زیارت‌های نمادینی را بیفزاییم که هم چون برنامه عبادی روزانه صورت می‌گیرند و از یک سلام ساده به امامان (ع)

بعد از نماز تا توسلات و زیارت‌نامه‌خوانی‌هایی مفصل را شامل می‌شوند، باید محتمل بدانیم شیعیان زائرترین مردم جهان باشند.

می‌توان شواهد بسیاری ارائه کرد که نشان دهد اکثریت مسلمانان غیرشیعی هم در زیارات خویش بسی متأثر از فرهنگ عبادی همین اقلیت بوده‌اند. زیارت چنان با تشیع پیوند خورده است که حتی سر زدن برخی اشکال آن از دیگر مسلمانان هم گاه از باب تشبه به شیعیان مورد انتقاد قرار گرفته، و از نگاه بنیادگرایان مسلمان مثل اعلای تأثیر فرهنگی شیعیان بر جهان اسلام تلقی شده است.

شیعیان در چنین فضایی مباحث کلامی گسترده‌ای را در دفاع از مبانی و آداب زیارتی خود سامان داده‌اند. می‌توان دغدغه دفاع متکلمانه از آیین‌های زیارت را در طیف گسترده‌ای از آثار الهیاتی بازدید: آثاری که گاه مبنای مشروعیت یک رفتار زیارتی ساده هم چون سلام دادن بر امام یا تسبیح دشمن وی را تبیین می‌کنند و گاه با بحث درباره نحوه زندگی بزرگان دین پس از مرگ و جایگاه آن‌ها در جهان هستی تبیین اصول اعتقادی بنیادین تشیع را در صدد اند.

آیین‌گرایی گسترده در فرهنگ شیعی سبب شده است که آن دوران‌هایی پس‌دوره زیارت شکلی کاملاً آیینی به خود گیرد و از همین رو، جزئی‌ترین رفتارهای آن هم از پیش تعریف شوند. بازتاب گسترده این آیین‌گرایی در کتب عبادی سبب شده است که بی‌اغراق دست‌کم نیمی از حجم هر اثر بزرگ و جامع درباره رفتارهای عبادی شیعیان زیارات باشد. به همین سبب طیف گسترده‌ای از آثار مستقل نیز در فرهنگ شیعی پدید آمده‌اند که به تفصیل آداب زیارت را برای مخاطبانی با علایق و سلاقی و جایگاه‌های اجتماعی و نیازها و انگیزه‌های متنوع شرح می‌دهند. این آثار معمولاً با نام کلی «کتب مزار» شناخته می‌شوند. می‌توان در آن‌ها بحث از مشروعیت اصل زیارت یا رفتارهای زیارتی مختلف، تبیین آیین‌های زیارتی و مبانی و خاستگاه هر یک، و کوشش برای تفکیک شیوه‌های اصیل از رفتارهای بدعت‌آلود زیارتی را مشاهده کرد.